

ספר היובל לרב מרדכי ברויאר

אסופת מאמרים במדעי היהדות

תדפיס

אקדמון - בית ההוצאה של הסתדרות הסטודנטים
האוניברסיטה העברית
ירושלים, התשנ"ב

כתר ארם צובה והתנ"ך של ר' שלום שכנא ילין

מבוא

כתר ארם צובה תופס מקום חשוב במחקר נוסח התנ"ך ובמחקר המסורה. מאז הגיע הכתר לארץ (בשנת תשי"ח) חקרו אותו חוקרים רבים ונכתבו ספרי מחקר המתארים את הכתר ואת מסורתו ומציינים את ייחודו בין כתבי-היד האחרים ואת חשיבותו. כן נעשו מאמצים למצוא את הדפים שאבדו או לגלות עדויות על נוסח הכתר בחלקים שאבדו.

יותר ויותר מתברר, כי גם בעבר עמד הכתר במרכז התעניינותם של העוסקים בנוסח המקרא. מעמדו המיוחד של הכתר לא נוצר בין החוקרים בדורות האחרונים. נשתמרו עדויות מתקופות שונות ומארצות רבות על השימוש שנעשה בכתר לבירור נוסח המקרא ולהכרעה בספקות ובמחלוקות. העדויות על הכתר יוצרות רצף היסטורי מאז כתיבתו ועד היום. דומה שתופעה זו היא יוצאת דופן: אין שום כתב-יד אחר שמצויות עדויות רצופות עליו לאורך מאות שנים.¹

על בסיס העדויות האלו ניתן לקוות גם להשלמה כלשהי של ידיעותינו על החלקים החסרים מן הכתר. עדויות לא מעטות מסוג זה נתגלו בשנים האחרונות: קובץ שאלות על הכתר בשם "מאורות נתן";² רשימותיו של קאסוטו מן הכתר ועדות בשו"ת "באר מים חיים" לר' שמואל ויטל,³ וכן מהדורת דפוס של רוב התורה, שהוגהה על פי הכתר.⁴ גילויים אלו מעוררים תקווה, שגם בעתיד יוסיפו ויתגלו עדויות חדשות על הכתר.⁵

1. בן-צבי (כתר התורה) סקר את תולדותיו של הכתר, ומאז ועד היום נתגלו מקורות רבים נוספים. ואלו העדויות הידועות לי על הכתר במהלך הדורות: המאה העשירית – כתב-יד ששון 1053 (ראה עופר, קאסוטו, עמ' 302–304); המאה ה-12 – הרמב"ם, הלכות ספר-תורה ח, ד; המאה ה-15 – ר' סעדיה הערני; המאה ה-16 – ר' יוסף אשכנזי (בן-צבי, שם); ר' אליהו בן-חיים מקושטא (ראה הפניות ביבליוגרפיות במאמרי הנ"ל, עמ' 338); המאה ה-17 – ר' שמואל ויטל (מאמרי שם, עמ' 334–337); המאה ה-19 – ר' יעקב ספיר (ראה זר, מאורות נתן); ר' שלום שכנא ילין; הצילום שנתפרסם בראש ספרו של ויקס (בן-צבי, שם). ועדויות רבות יש מן המאה העשרים.

2. ראה זר, מאורות נתן.

3. עופר, קאסוטו.

4. מהדורה זו גילה ד"ר י"ש פנקובר, וטרם פורסמה (ראה דבריו בתרביץ נח [תשמ"ט], עמ' 61).

5. נוסף לעדויות אלו של בעלי מסורה וחוקרים שעיינו בכתר יש לציין, כי מאז הגיע הכתר לארץ

לאחרונה נפלה בחלקי הזכות למצוא ולזהות מקור חשוב ביותר המעיד על הכתר, ובו מאות ואולי אלפי נתונים על החלקים החסרים. בין הנתונים יש כאלו שראוי להתחשב בהם במהדורות תנ"ך המבוססות על כתר ארם צובה. זהו תנ"ך מודפס שבשוליו נרשמו הערות רבות על המצוי בכתר. תנ"ך זה היה שייך לר' שלום שכנא ילין (להלן רש"ש), חכם מסורה שעלה לירושלים (חי בשנים 1790–1874), אביו של ר' אריה ליב ילין, בעל חידושי "יפה עינים" על הש"ס.

כבר בעבר היו עדויות על קיומו של תנ"ך זה ועל גלגוליו, אולם הגילוי היה כמעט בדרך נס. התנ"ך נמצא בעליית-הגג בבית משפחת ילין בקרית משה. הבית עמד לפני הריסה, ובני המשפחה התירו למר ש' לורנץ ליטול לעצמו מן הספרים הרבים שבעליית-הגג טרם שִׁרְדוּ לטמיון. הלה נטל ספרים רבים וחשובים, אולם דווקא תנ"ך זה (שאין לו חשיבות מצד עצמו, אלא בשל מה שנרשם בעט על גביו) הועבר לסוחר ספרים, וזה עמד להשליכו לגניזה. ברגע האחרון נודע לי הקשר בין הכתבים ובין רש"ש, ובשיתוף פעולה עם מר לורנץ ניצל התנ"ך ונתגלתה חשיבותו. התנ"ך הוחזר למשפחת ילין, וזו מסרה אותו לאחרונה למכון בן-צבי בירושלים.

התנ"ך נתגלה כמעט שלם.⁶ בשולי התנ"ך רשומות מאות הערות בכתב ידו של ר' שלום שכנא. בסופן של שתיים מן ההערות חתם ר' שלום שכנא בשמו, לאחר שהכריע בספק קשה.⁷ בצד הערותיו של רש"ש מופיעות, בכתב יד אחר, הערותיו של ר' משה

נתגלו גם: דף מספר דברי הימים (פרסמוהו מ' בית-אריה וי' ייבין בתרביץ נא [תשמ"ב], עמ' 171–176); קרע קטן מספר שמות (נתפרסם על-ידי בפעמים 41 [סתיו תש"ן], עמ' 41–48); וכן תצולות שני עמודים מספר דברים (פרסמו מ' גושן-גוטשטיין בטקסטוס V [1966], עמ' 53–59).

ואלו החלקים החסרים מתנ"ך זה: בראשית א, א – ט, יא; שמואל א ט, ה – י, יב (דף קרוע חסר בחלקו); י, יג – יב, י; מלכים א ד, יז – ו, ז; ישעיה ד, א – לה, ד; נד, טו – נז, יז; יונה ב, ב – טוף; דברי הימים ב כג, טז – לב, כא; לד, ב עד הסוף. חלק מן הדפים החסרים מדברי הימים הושלמו אחר כך על ידי דפים מתנ"ך אחר, ובדפים אלו אין כל הערות.

בסך הכול חסרים מתנ"ך זה 32 דפים מתוך 512 דפים שהיו בו במקורו. החלק החסר כיום מכתר ארם צובה וחסר אף מתנ"ך זה הוא הפרקים הראשונים בבראשית ורובו של ספר יונה.

וזה נוסח שתי ההערות:

על המלה מתמל ויהושע ג, ד: "מתמל צ"ל מ"ו דלא כמו שנמצא בהגהות שצ"ל ח"ו. והוא נעתק מקונטרס הכרעות הרח"ב שהכריע ע"פ מס' מ"ב י"ג ה' שצ"ל ח"ו. ואולם שכח דברי הא"ת [= האור תורה] והמ"ש בפרשת ויצא שכתבו שהמסרה דפר' ויצא ובמ"ב הנ"ל מוטעים. ועי"כ צ"ל כאן מלא וא"ו. כן ג"ל שלום שכנא מגי' מסקידל".

על המלים שמונה עשרה (ירמיה נב, כט): "בשנת שמונה עשרה מלא וא"ו ע"פ עכ"ל המ"ש. וז"ל המס"ג כאן ויחזקאל מ' ל"א שמונה ג' מלאים בנביאים וסימן ויעבדו בני ישראל את עגלון שופטים ג' י"ד, בשנת שמונה עשרה לנבוכדראצר תנינא דפסוק, דין, ומעלות שמונה מעלו יחזקאל מ' ל"א. והתיימא על הרב בעל מ"ש שכתב על שמונה הראשון מ"ו ע"פ"ה, והנה מן המס' מוכח להיפך שמסר תנינא דפסוק ולא קדמאה, והנראה לענ"ד כי המס' של שופטים ג' י"ד הסעתו להרב כי שם סתמ' את הדברים ולא פירש' תנינא דפסוק. אולם לענין דינא מוטב לילך

יהושע קמחי, חתנו של רש"י, שנסע בשליחותו לארם צובה לבדוק את הכתר.⁸ הערותיו של קמחי הן אפוא עדות למה שהיה בכתר, ובהן עיקר חשיבותו של התנ"ך. (להלן נכנה תנ"ך זה בשם "תנ"ך-קמחי").

מן ההערות שרשם רש"י ילין בשולי התנ"ך (לפני הנסיעה לארם צובה) וכן משאר כתביו שנתגלו עם התנ"ך⁹ מתקבלת תמונה של דרכי עבודתו ודרכי הכרעתו בבעיות המסורה. רש"י עיבד חומר רב ממקורות שונים הקשורים למסורה, והגיע להכרעה בבעיות רבות שנתקל בהן.

עיקר עבודתו של רש"י הייתה לבחון את המסורה הגדולה שנדפסה במהדורות שונות של "מקראות גדולות" ולהכריע על פיה בבעיות נוסח המקרא.¹⁰ מבין הפרשנים עסק במיוחד ב"מנחת שי". פעמים רבות הוא מציין את דעתו של בעל "מנחת שי", ולעיתים הוא חולק עליה בעקבות בירור של הערות המסורה.¹¹ כן השתמש

אחר ב' המס' שפירשו דבריהן. וגם הן רוב נגד המס' של שופטים שסתמה דבריו. וגם המס' דשופטים נוכל לומר שכיוונה דבריו לב' המס' הנ"ל. ואולי הוא ט"ס בב' המס' הנ"ל וצ"ל קדמאה דפסוק ולא תנינא. שלום שכנא מג' מסקידל". ראה תצלום בעמ' 4.

שתי החתימות מופיעות לאחר דיון ארוך במיוחד שבו רש"י סותר את דעתו של מישוה שקדם לו. בראשונה הוא גוקס דעה הפוכה משל בעל "ההגהות", ואילו בהערה השנייה הוא פוסק בניגוד לדעתו של בעל "מנחת שי".

במשפט האחרון בהערה השנייה ("ואולי.... תנינא") רש"י נסוג למעשה מכל מה שאמר, ושמה הוסיפו לאחר שתור התנ"ך מארם צובה והוא נוכח לדעת שהכתיב בכתר אינו כדבריו.

ניתן לאמת את זיהוי כתב ידו של קמחי באמצעות השוואה לכתב ידו במקום אחר. קמחי הדפיס קונטרס בשם "זכרון ירושלים", העוסק בענייני הגאולה. על גבי העותק המצוי בספרייה הלאומית בירושלים (סימני S37 A1664) יש תוספת בכתב ידו של המחבר.

ראיתי את רשימותיו של רש"י - מלבד אלו שבשולי תנ"ך-קמחי - גם במהדורת "מקראות גדולות" משנת שכ"ח, שהייתה ברשותו. רש"י מפרש שם רבות מהערות המסורה הגדולה ומביא להן מראי מקומות. הוא עושה כן גם במסורה הסופית שבמהדורה זו של "מקראות גדולות". כן ראיתי רשימות נפרדות של רש"י בענייני מסורה הערוכות על פי סדר הספרים בתנ"ך.

נביא פה את הערת רש"י לשופטים כא, יב, שבה משתקפת דרכו בבירור המסורות: "יבש. מ". וכן מצאתי בהגהות. ונתקשיתי בזה טובא, כי במס' שלנו נמנה זה עם הו' חס'. והמש"כ וכן ראוי להיות מ" ע"פ המסרה. אולם אחר העיון מצאתי כי המ"ג של שנת שי' הטעתו להרב בעל מ"ש, ששם חסר זה הפס' במ"ג. ובכל המ"ג שראיתי וזולתם נמנה במס"ג זה הפסוק במנין הו' חסרים וזולתם לא תמצא זו חסר". רק במס"ג אמסטרדם חסר ג"כ זה הפסוק, ונדפס במס"ג וא"י חס' כי נמשך אחר מ"ג של שנת שי' כנ"ל, ובכל הדפוסים וזולתם נמסר ז' חס', ונמנה גם זה הפסוק בכללם. גם במ"ב נמסר ז' חס', ג"כ צ"ל ח"י. כן נ"ל.

לדוגמה הערתו למלכים א יד, טז: "מכעיסים. ח"ק [= חסר י קמא] ע"פ מס' ש"א א ז. ואף שהרב בעל מ"ש תניף ידו על המס' הנ"ל [...]. ולשבשה מכח המס', אולם כבר קים אותה במ"ב כא טו ע"כ אין לשבשה. וכן מצאתי בספרים מדויקים כאן ח"י".

ב"אור תורה" לרבי מנחם די לונזאנו;¹² ב"עין הקורא" ליקותיאל הנקדן בן יהודה; בהערותיו של וולף היידנהיים (רש"ש מכנהו החכם וו"ה),¹³ ועוד.¹⁴ בנביאים רש"ש מרבה לצטט רשימה שהוא מכנה בשם הגהות. זוהי רשימה המיוחסת לגר"א, שנכתבה בכתב ידו של ר' יוסף זונדל סלאנט, ובה כלולות הרשימות הפתוחות והסתומות בנביאים, וכן הערות על כתיב מלא וחסר בספרי נביאים.¹⁵ במספר מקומות רש"ש מסיק מסקנות נוסח העולות מתרגום יונתן ומפירושיהם של רש"י, ראב"ע ורד"ק.¹⁶

מבדיקת הערותיו של קמחי בתנ"ך עולה שהוא פעל בשלוש דרכים בהגהתו: פעולתו האחת הייתה לבדוק בכתר את כל המקומות שחזתנו רשם להם הערות. בירוריו הנוסח שרשם רש"ש בהערותיו (על פי המקורות שפירטנו לעיל) הפכו אפוא לגבי קמחי לשאלות, והוא הוסיף בכל מקום מה נוסח הכתר. פעולתו השנייה של קמחי הייתה לבדוק באופן שיטתי את פרשיות הכתר בנביאים ובכתובים (וכן את חלוקת השורות בספרי אמ"ת, הנכתבים בכתר כשירה). בתחום זה אין במקורות המסורה השונים מסורת אחידה, ומשום כך נרשמה מסורת הכתר בשלמותה.

כיוון שלישי של פעולה העולה מרשימותיו של קמחי הוא עיון ברשימות שונות העוסקות בנוסח הכתר ורישום המסקנות העולות מהן בשולי התנ"ך. על כיוון זה אנו לומדים מכך שיש בתנ"ך הערות רבות של קמחי שלא באו בתגובה לרישום של

12. גרפס לראשונה בתוך ספר שתי ידות, ויניציאה שצ"ח.

13. רש"ש השתמש בחומש "מאור עיניים", רעדלהיים תקע"ה-תקפ"א, שבו הדפיס וו"ה את "עין הקורא" והוסיף בכל מקום את הערותיו. הנה לדוגמה שתיים מהערותיו של רש"ש. דברים ב, ה: "אל תתגר. הא"ת והמ"ש כתבו הסעם ברי"ש, והוא מלרע. ובע"ה הוא בנ"מל מלעיל, וכ"כ החכם וו"ה". עמוס ג, ה: "התפול. כצ"ל מ"ו דלא כהחכם וו"ה, כי בפ"י נמסר פה במק"ל ומלא".

14. לעתים רחוקות רש"ש מזכיר את ספר מכלול לרד"ק ולמשל על תהלים טו, ה: "לקח. בנ"א [= בנוסח אחר] הקו"ף בקמץ. וכן נכון כי הוא בטעם עולה ויורד, ויש לו משפט האס"ף כמ"ש הרד"ק במכלול", את רז"ה (לדוגמה, דברים יב, יד: "מצוך. כצ"ל הכ"ף דגושה, דלא כרז"ה"), את שירי מנחה (לדוגמה, איכה ג, יג: "בכליתי. כצ"ל ח"ו דלא כשירי מנחה"), את ד"א (לדוגמה, דברים כא, א: "בארמה. כתב הר"א הבית בפתח, אולם החכם וו"ה כתב שכצ"ל בקמץ"; הכינוי ד"א מציין כנראה את דפוס מקראות גדולות, ויניציאה רפ"ו, או מהדורה דומה) ואת חילופי בן-אשר ובן-נפתלי (תהלים ט, יז: "נודע. לדעת ב"א שהלכה כמוהו הדליית בקמץ").

15. הרשימה נדפסה לאחרונה בסוף המהדורה החדשה של ספרו של א' ריבלין, הצדיק ר' יוסף זונדל מסלאנט ורבותיו, ירושלים תשמ"ג. על חלק מנתוני רשימה זו רש"ש מעיר ש"הוא צעתק מקונטרס הכרעות הרח"ב", ואיני יודע למי הכוונה.

16. לדוגמה, תהלים טו, ד: "גבוה. הפסק נכון לפי רש"י. ולפי הראב"ע ורד"ק בל"פ וב' בעיניו רפ"י; תהלים עה, ו: "ממדבר הרים. פתח הבי"ת נכון לפי ת"י וראב"ע, אולם לפי רש"י ורד"ק שפי' הרים מלשון רוממות צ"ל הבי"ת קמוצה".

רש"ש. חלק מהן קשורות לקובץ "מאורות נתן" (קובץ שאלותיו של ר' יעקב ספיר מירושלים, שענה עליהן ר' מגשה סתהון, חכם מחכמי חלב, בקי במסורה ובדקדוק). ויש סימנים לכך שרשימות נוספות שימשו את קמחי בהערותיו. ככל הנראה רשם קמחי בשולי התנ"ך את הנתונים (שהיו מבוססים על הכתר), ובדק אותם בכתר גופו.¹⁷

רש"ש היה "בעל מגיה", ומטרת השליחות לא הייתה עיונית-מחקרית בלבד אלא גם הלכתית-מעשית. ישנן עדויות המלמדות, שעל סמך הנתונים שבתנ"ך זה נכתבו מגילות נביאים וכתובים, וכמה מגילות נביאים כאלו נתגלו לאחרונה בירושלים. רש"ש העיד על עצמו, כי הוא מקווה להדפיס תנ"ך על פי הכתר ולזכות את כל ישראל, אך הוא עצמו לא זכה לכך.

להלן נסקור את הנתונים המצויים בתנ"ך-קמחי וגדון בחשיבותם ובמשמעותם לאור. המחקרים העוסקים בכתר ולאור העדויות האחרות על החלקים החסרים כיום. תחילה נעסוק בכתיב הכתר בתורה ובנ"ך, ואחר כך בעניין הפרשיות הפתוחות והסתומות. גדון גם במה שידוע ממקורות שונים על שליחות זו לארם צובה ועל הדמויות הקשורות בה. הנתונים עצמם מובאים בנספחים, בתוספת הערות על המצוי בכתיב-יד אחרים של התנ"ך מתקופת בעלי המסורה.

1. הכתיב

- 1.1 מתוך בדיקת התנ"ך וההערות השונות המופיעות בו לגבי כתיב התורה ניתן למיין את ההערות שנרשמו בתנ"ך קמחי לארבעה סוגים, ואלו הם:
 - א. התאמת נוסח התנ"ך לכתיב התורה המקובל (אצל האשכנזים והספרדים).
 - ב. הערות על כתיבי הכתר השונים מן הנוסח המקובל.
 - ג. הערות כתיב על פי "מאורות נתן".
 - ד. הערות נוספות.

1.1.1 התאמת נוסח התנ"ך לכתיב התורה המקובל

סוג זה של הערות קדם לכל שאר הסוגים, ומלכתחילה לא היה קשור לכתר ארם צובה. בשלב זה הותאם כתיב התורה שבתנ"ך זה לכתיב המקובל אצל האשכנזים.

17. דרך עבודה זו גרמה לעתים לתוצאות מוזרות. לדוגמה, במלכים ב יז, כד קמחי מעיר: "ומעוא. כבפנים ובלי מתג". הערה מסוג זה מצביעה על התהליך הזה: מלכתחילה נשאלה שאלה על כתיב המלה (ומעוא או ומעוה). התשובה הייתה "ומעוא באלף". בשלב השני שולבה הרשימה בשולי התנ"ך, ואז נרשם "כבפנים", שהרי בתנ"ך נדפס ומעוא באלף. בשלב השלישי נבדק הדבר בנוף הכתר, ואז התברר שהקביעה "כבפנים" אינה מדויקת, שהרי יש הבדל בעניין המתג בין הכתר ובין התנ"ך, ואז הוסיף קמחי "ובלי מתג". כך קרה שהופיעה פה הערה על המתג, שמלכתחילה לא עניין איש. רוב הנתונים שרשם קמחי בענייני מתגים נוצרו בדרך כזאת.

הסטיות מכתוב זה שהיו בנוסח הדפוס המקורי של התנ"ך תוקנו בתוך התנ"ך, ובשולי הדף נרשמה הערה בלא נימוק.¹⁸
ואלו התיקונים שבוצעו בשלב זה:

מס' המקום	התיקון	הערת קמחי	הערה מאוחרת
1. בראשית כה, טו	חדד (ולא שינוי)	ב"ב דלתינ	כן
2. לד, ה	והחריש < והחרש	צ"ל ח"י	כן
3. מג, לג	הבכור < הבכר	כצ"ל ח"ו	–
4. מד, כא	ויורידו < ויורדו	ח"י	כן
5. שמות טז, לו	האפה < האיפה	כצ"ל מ"י	כן
6. כה, לד	גביעים < גבעים	ח"ק	כן
7. במדבר כב, כו	ויעמוד < ויעמד	–	–
8. כס, לג	ונסכיחם < ונסכיהם	כצ"ל ח"י	כן

אינני יודע מי עשה את התיקונים בשלב הזה. אפשר שהם נעשו בידי מגיה אחר, עוד לפני שהגיע התנ"ך לידי של ר' שלום שכנא. לאחר שלב זה נוסח הכתיב של התנ"ך מתאים ככל הנראה בכל מקום בתורה לכתיב המקובל אצל האשכנזים.¹⁹

1.1.2 הערות על כתיבים השונים מנוסח האשכנזים

כתיב התורה בכתר שונה במספר מקומות מן הנוסח שנתקבל אצל האשכנזים והספרדים.²⁰ קמחי העיר בגיליון התנ"ך על מקומות אלו. להלן נביא את הערות קמחי מסוג זה.

מס' המקום	הכתיב בתנ"ך	הערת קמחי
1. בראשית ט, כט	ויהיו	ב"ב כתוב] ויהיו. אך] כתוב עליו שהסופר טעה, ובצידו כ.] המג"י [ויהיו] במקום ויהיו]
2. שמות א, יט	אלהן	ב"ב אליהן [מלא] ונמסר ה'
3. כה, לא	תיעשה	ב"ב ח"י ונמסר ז'

18. ואלו השיקולים המביאים למסקנה ששינויים אלו קרמו ליתר, ואין הם קשורים לכתר: (א) ההערות אינן בכתב ידו של רש"ש. (ב) בניגוד לשאר ההערות שנרשמו בתנ"ך, כאן שונה נוסח הפנים. (ג) תיקונים אלו מתאימים את נוסח התנ"ך אל הכתיב המקובל אצל האשכנזים, ואם אמנם כך, לא יכולים היו להתבצע על פי רשימה חיצונית העוסקת בלקט מקרים, אלא רק באמצעות השוואה שיטתית של נוסח התנ"ך אל הנוסח המקובל. (ד) בשלב מאוחר יותר, שבו נבדק הכתר, נרשמה ברוב המקרים המלה כן, המאשרת כי כך (כמו הנוסח המתוקן) גם כתיב הכתר.

19. הרב ברויאר מכנה נוסח זה נוסח רמ"ה-או"ת (כתר, עמ' 17). לשם בדיקת קביעה זו בדקתי את הכתיב בכל מקום שיש בו מחלוקת בין המקורות (אלבקששצ"ד). תודתי לרב ברויאר, שהעמיד לרשותי את רשימותיו לצורך בדיקה זו.

20. ראה עופר, קאסוטו, עמ' 309 ואילך.

4. כח, כו	האפור	ב"כ ח"ו האפד
5. ויקרא יט, טז	רעך	ב"כ מ"י רעך
6. כה, י	הוא	ב"כ ביד וגראה כי נתקן אח"כ
7. במדבר א, טז	בשמות	ב"כ ח"ו בשמת
8. י, י	חדשכם	ב"כ ביד
9. דברים כג, ב	דכה	ב"כ דכא באלף ונמסר עליו ג לא
		יבא ואת דכא תשב אנש

הרי כאן תשעה מתוך אחד-עשר השינויים שבין נוסח הכתר ובין הנוסח האשכנזי-ספרדי של כתיב התורה. שני השינויים הנותרים (מנשוא, מעינות) מצויים בתחילת ספר בראשית, וחלקים אלו חסרים כיום בתנ"ך-קמחי.²¹

על שלושה כתיבים מתוך קבוצה זו ישנה עדות גם ב"מאורות נתן" של ספיר, ויש קרבה לשונית בין מה שמובא שם ובין לשון ההערה בתנ"ך-קמחי. משום כך קשה לקבוע בוודאות, אם ההערות מקבוצה זו נכתבו בתנ"ך-קמחי לפני כתיבת הנתונים שנלקחו מ"מאורות נתן" או אחר כך.

1.1.3 הערות כתיב על פי "מאורות נתן"

הזכרנו לעיל, שר' יעקב ספיר איש ירושלים שלח רשימה של שאלות אל הרב מנשה סתהון בחלב, והלה השיב על שאלותיו. ספיר העניק לקובץ זה של שאלות ותשובות את השם "מאורות נתן".²²

הנתונים שבקובץ "מאורות נתן" שולבו כמעט כולם בתנ"ך-קמחי בכתב ידו של קמחי. קמחי לא העתיק את לשון השאלה ולשון התשובה, אלא סימן בתנ"ך רק את המסקנה העולה מהן. במקרים רבים נכתבה בגיליון התנ"ך רק מלה אחת – כן או ככפנים – והדבר מציין שנוסח התנ"ך מתאים במקום זה לכתר.

למעלה מחמישים שאלות בקובץ "מאורות נתן" עוסקות בענייני כתיב התורה, וכמעט כולן סומנו גם בתנ"ך-קמחי. ההבדלים בין נוסח הכתיב של תנ"ך-קמחי ובין נוסח הכתיב של הכתר בתורה הם מועטים (אחד-עשר בלבד), ומשום כך נרשמו רוב הערות "מאורות נתן" המתייחסות לכתיב באמצעות המלה כן בגיליון. לעתים כתב קמחי את הנתון עצמו, אף שהוא מתאים לנוסח הפנים של התנ"ך שבידו ויכול היה אפוא להסתפק בציון כן.²³

21. החלקים החסרים בתנ"ך-קמחי מפורטים בהערה 6 לעיל.

22. הקובץ נקרא בשם זה על שם אביו של ר' יעקב ספיר. יר' (מאורות נתן, עמ' 151) מניח שכתב-היד שהוא מפרסם לא נכתב בידי ספיר עצמו. כ"י קיימברג' Add. 1172 (סימנו במכון לתצלומי כתב-היד העבריים בירושלים ס' 17038) הוא ספר תהלים שבסופו ערך ספיר רשימה של חילופי נוסח בין כתב-היד לנוסח המקובל, וחתם בשמו. מן הדמיון בין רשימה זו ל"מאורות נתן" בצורה ובכתב-היד נראה שספיר הוא שכתב את "מאורות נתן" שבידינו.

23. בצורה זו של ההערות לא ניתן לדעת שהן מתייחסות לעניין הכתיב דווקא. עובדה זו נלמדת בכל מקום מן המקורות האחרים של "מאורות נתן".

לדוגמה:

המקום	נוסח הרפוס	קמחי
במדבר יד, ג	הלוא	מ"ו. כן
טו, לח	ציצת	ח"ת (= חסר יוד תנינא) וכן כולם (= שאר ההיקריות של המלה בפרשה זו)

1.1.4 הערות נוספות על כתיב הכתר

הערות בודדות בלבד עוסקות בענייני כתיב התורה במקומות שאינם כלולים ב"מאורות נתן". ייתכן שחלק מהן אף נכללו בקובץ השאלות המקורי שעל פיו נכתב הקובץ "מאורות נתן"; זאת משום שסגנון השאלות והתשובות כאן זהה לסגנון השאלות ב"מאורות נתן". בשל דרך הרישום בתנ"ך, המדגישה את המסקנה למעשה, לא תמיד ברור על מה נסבה השאלה. נביא מספר דוגמות:

1. בראשית טז, ו: ותענה. קמחי: ח"י בכתר. כן.
ככל הנראה נרשם נתון זה על פי רשימה כלשהי, ואחר כך נבדקו הדברים בכתר גופו.

2. שם לט, כב: כל-האסירם. קמחי: כן.
גם פה נראה שקמחי מעתיק מרשימה כלשהי, שאם לא כן היה מפרש על איזו תופעה בכתיב או בניקוד ובטעמים הוא מצביע. ב"ד יש במלה זו כתיב וקרי, וזה כנראה שורש השאלה.

1.1.5 דרך עבודתו של קמחי בבירור כתיב התורה

קשה להגות, שקמחי העיר על כתיב התורה על בסיס בדיקה שיטתית של התורה בהשוואה למקור אחר. נראה שההערות באו על בסיס רשימות חיצוניות שהגיעו לידי קמחי. מלבד רשימת השאלות הקשורה ב"מאורות נתן" ידוע לנו, שעל כריכתו של הכתר הייתה דבוקה רשימה שערך הרב סתהון, ובה מפורטים כל שינויי הכתיב בין הכתר ובין נוסח הכתיב המקובל של התורה,²⁴ וייתכן מאוד שקמחי השתמש בה. ככל הנראה עמדו לרשותו רשימות נוספות של בירורי נוסח שלא נודעו לנו.

עם זאת יש להדגיש: מדבריו של קמחי על הערות ומחיקות בכתר ועל הערות המסורה במקומות מסוימים²⁵ נראה, שקמחי עצמו עיין בכתר לשם בדיקת הנתונים ואימותם, ובחן אותו בצורה מדוקדקת.

לסיכום הדברים ניתן לומר, כי יש בתנ"ך-קמחי עדות על כל הכתיבים המיוחדים בחלק התורה שבכתר הידועים לנו ממקורות אחרים. תנ"ך זה משמש אפוא מקור

24. עופר, קאסוטו, עמ' 309.

25. במס' 1 שבסעיף 1.1.2 הערה שהייתה בכתר; במס' 6 – תיקון בכתר; במס' 2, 3, 9 – עדות על הערות המסורה.

חשוב לידיעות בתחום זה. מאידך גיסא, קשה לייחס משקל רב לשתיקתו של קמחי במקומות שאיננו מעיר בהם דבר. הגתונים העולים מתג"ך-קמחי על נוסח התורה בכתר (כתיב, ניקוד, טעמים ומתגים) מובאים להלן בנספח ד.

1.2 כתיבים מיוחדים בכתר

נחזור ונדון עתה בשני מקומות בתורה, שיש בהם חידוש במה שנמסר בתג"ך-קמחי על הכתיב. הכתיב המיוחד של הכתר בשני המקרים ידוע לנו גם ממקורות אחרים, ובכל זאת ניתן למצוא כאן נתונים חדשים שלא נודעו ממקור אחר.

1.2.1 "יובל היא" (ויקרא כה, י)

זהו אחד משלושת המקומות שנוסח הכתר מוגד בהם למסורה.²⁶ על ויקרא כה, י מעיר קמחי: "הוא – ב"כ [= בכתר] ביד ונראה כי נתקן אח"כ". הכתיב יובל היא ביד הוא המוזר שבין שלושת הכתיבים החריגים בחלק התורה שבכתר, שכן המסורה המונה י"א היא בתורה היא מסורה מפורסמת הנפוצה בכתבי-היד של בעלי המסורה ואף מחוץ לספרות המסורה.²⁷ עתה אנו למדים מדבריו של קמחי על תיקון שהיה בכתר במלה זו. בדבריו של קמחי לא מפורש מה היה כתוב מלכתחילה בכתר ומה הוא התיקון. לכאורה אפשר לשער שהכתיב תוקן מהיא להוא על פי המסורה, אך כיצד ייתכן שכל המקורות האחרים המעידים על כתיב הכתר מעידים על הכתיב שלפני התיקון?²⁸ נראה שכוונת קמחי היא, שהכתיב הוא תוקן אחר כך לכתוב היא. כך משתמע גם מהערות אחרות של קמחי לגבי תיקונים שהיו בכתר במקומות אחרים, כמו למשל הערתו לדברים לא, כא: "גשבעתי – ב"כ בפתח ונראה כי נמחק". הכוונה היא לתיקון מקמץ לפתח וכפי שניתן להיווכח מבדיקת הכתר במקום זה, ואם כן הנוסח שנמסר בשם הכתר הוא הנוסח שלאחר התיקון.²⁹ לפי שיקול זה נוסח הכתר בפסוק שאנו עוסקים בו תוקן מהוא להיא, ונותרת התמיהה, מיהו שתיקון "תיקון" זה ועל סמך מה?³⁰ יש להזכיר, שהעדויות הקדומה ביותר על

26. על כתיב התורה בכתר ראה עופר, קאסוטו, עמ' 309 ואילך.

27. בכתבי-היד של בעלי המסורה: ש' במדבר ה, יג; ד בראשית לח, כה; ל, ש בראשית יד, ב. ובספרות שמחוץ למסורה: אבות דרבי נתן ג'א לר, ד (מהירות שכטר גא ע"א; מסכת סופרים ה, ד).

28. נותרת רק האפשרות התאורטית (שאינה סבירה), שהתיקון היא < הוא נעשה במאה ה-19, לאחר שערך הרב סתהון את רשימת השינויים ולפני בואו של קמחי.

29. רשימת כל התיקונים בכתר שקמחי מעיד עליהם מובאת להלן בנספח ו.

30. אין להוציא מכלל אפשרות, שאין פה תיקון מכוון, אלא שנמחקה הדיו והאות ויו הפכה ליד.

הכתיב היא במקום זה היא עדותו של ר' שמואל ויטל מן המאה השבע-עשרה.³¹ התיקון נעשה אפוא בתקופה מוקדמת יותר.

1.2.2 "ויהיו כל ימי נח" (בראשית ט, כט)

גם לגבי תיבת ויהיו במקום זה יש חידוש בדבריו של קמחי. כתיב תיבה זו בכתר ידוע ממקורות אחרים.³² נוסח הכתר במקום זה מתאים לנוסח הכתיב המקובל אצל התימנים, ומנוגד לנוסח הספרדים והאשכנזים, הגורס כאן ויהי.³³ קמחי מוסר על הערה מאוחרת שנרשמה בכתר במקום זה: "ב"כ כת[וב] ויהיו. א[ך] כתוב עליו שהסופר טעה, ובציודו כ[תב] המג"ו [ויהי] במקום ויהי[ו]". מי שהעיר הערה זו לא שינה את נוסח הפנים של הכתר, אך התיר לעצמו לרשום על גוף הכתר הערה המטילה דופי בסופר הכתר, וכפי הידוע לנו כיום – שלא בצדק.

1.3 הכתיב בספרי נביאים וכתובים

גם בספרי נביאים וכתובים מצויות בתנ"ך הערות רבות לגבי הכתיב. חלק מן ההערות נרשמו כתשובה לשאלותיו של רש"ש, הערות אחדות (בהפטרות ובמגילות אסתר) קשורות בקובץ "מאורות נתן", וחלק אחר מן ההערות נרשמו, כנראה, על יסוד רשימות נוספות של בירורי נוסח.

בחלק שחסר כיום מן הכתר מצויות כמאה הערות העוסקות בענייני כתיב, וכשישים מהן נרשמו כתשובות להערות של רש"ש. בעשרה מקומות, לכל הפחות, מצויה מחלוקת בשאלת הכתיב בכתיב-היד (ל, ק, ש, קמ) ובמקורות המסורה, והידיעה על נוסח הכתר היא בעלת חשיבות. כל ההערות העוסקות בנוסח הכתר נביאים ובכתובים במקומות שאינם כלולים בו כיום מובאות להלן, בנספח ה.

2. הפרשיות הפתוחות והפרשיות הסתומות בכתר

2.1 פרשיות התורה

על פי מסורת עתיקה בישראל כתר ארם צובה הוא "הספר הידוע במצרים", שעליו סמך הרמב"ם וממנו העתיק את מסורת הפרשיות הפתוחות והסתומות שבתורה בספרו "משנה תורה". במעשהו זה השליט הרמב"ם את מסורת הפרשיות של הכתר בכל ספרי התורה בישראל. מספר חוקרים בדקו מסורת זו, והשוו את הידוע לנו על פרשיות הכתר – בחלקים הנמצאים כיום ובחלקים שאבדו – עם פסקו של הרמב"ם.

31. עופר, קאסוטו, עמ' 334 ואילך.

32. עופר, קאסוטו, עמ' 305, 335; שמוש, כתר, עמ' 104.

33. ראה ברויאר, כתר, עמ' 87. הסבר של גלגלי המסורות בנושא זה שם, עמ' 276 ואילך.

כידוע, רק דפים מועטים מן התורה הגיעו לארץ. המידע על החלקים הנותרים מתבסס על שני תצלומים, על עדויות בספרי שו"ת, על רשימותיו של קאסוטו ועל תנ"ך שהוגה על פי הכתר.³⁴ המידע המצוי בתנ"ך-קמחי בנושא זה איננו רב, אולם יש בו נתונים חשובים ביותר שאינם מצויים במקורות האחרים, והם עשויים לשפוך אור על כמה פרשיות שנתעוררו בהן בעיות מיוחדות. להלן הנתונים המצויים בתנ"ך-קמחי בעניין פרשיות התורה, בתוספת דיון על המקומות החשובים.

2.1.1 "לא תחמד אשת" (שמות כ, יג)

קמחי סימן מקום זה והעיר "ב"כ כפנים". כוונתו לומר, שבמקום זה מצויה פרשה סתומה (שלא כמו בכמה נוסחים של "משנה תורה"). עדות זו מתאימה לידוע לנו על הכתר ממקורות אחרים.³⁵

2.1.2 "פסל לך" (שמות לד, א)

פרשה זו היא אחד המקומות שבהם פסק הרמב"ם במשנה תורה אינו מתאים לכתר ארם צובה. הרמב"ם קובע, שפרשה זו היא פתוחה; אבל ממספר עדויות עולה, שבכתר הייתה פרשה סתומה במקום זה.³⁶ קמחי מעיר כאן: "בכת"ר סב"ה. ועוד בכ"י בשנים ס' וברביעי פ"ה". הסימן סב"ה מציין אחת מצורותיה של הפרשה הסתומה: הפרשה הקודמת הסתיימה לפני סוף השורה, והפרשה הנוכחית אינה מתחילה בראש השורה, אלא לאחר רווח מסוים.³⁷ יש לציין, שצורה זו של פרשה סתומה דומה למדי לצורתה הרגילה של פרשה פתוחה. ההבדל היחיד בין הצורות הוא, שפרשה פתוחה פותחת בתחילת השורה ואילו פרשה סתומה מן הסוג הזה פותחת בהמשך השורה. מתיאורו של קמחי לא ברור מה היה שיעור הרווח שבתחילת שורה זו. במקומות רבים בכתר רווח שכזה הוא קטן מאוד, כשיעור שתי אותיות ואף כשיעור אות אחת. שמא יש להסיק מכאן, שהיה בכתר במקום זה רווח קטן, והרמב"ם סגר שאין רווח מועט זה נחשב, והפרשה היא פרשה פתוחה. אלא שאם אמנם כך, היינו יכולים לצפות להזכרת עובדה זו במקורות השונים הקובעים שפסק הרמב"ם אינו מתאים במקום זה לכתר.³⁸ קשה לעמוד על פשרה של הערת קמחי "ועוד בכ"י בשנים ס' וברביעי פ"ה". ברקעה של הערה זו עומדת ככל הנראה הסתירה שבין הכתר ובין פסק הרמב"ם.

34. בנושא פרשיות הכתר והרמב"ם ראה גושן, אותנטיות; פנקובר, הרמב"ם והכתר; עופר, קאסוטו,

עמ' 325-330. פנקובר עומד לפרסם ספר על תנ"ך שהוגה על פי הכתר, וסרם ראיתי את דבריו.

35. על הספקות שנתעוררו במקום זה עיין בדבריו של פנקובר, הרמב"ם והכתר, עמ' 50-64. לגבי העדויות על המצוי בכתר במקום זה ראה פנקובר, שם; עופר, קאסוטו, עמ' 326.

36. ראה עופר, קאסוטו, עמ' 326 (רשימת הרב עסיה), ועמ' 335 הערה 5 (שו"ת ר' שמואל ויסל).

37. ראה רמב"ם, הלכות ספר תורה, פרק ז. על הצורות השונות של הפרשיות ועל סימניו של קמחי לצורות אלו ראה להלן סעיף 2.2.1.

38. במיוחד ברשימתו של הרב עסיה.

אולם, האם מתכוון קמחי למסור שהאותיות ט, פ היו רשומות על גוף הכתר במקום זה? אפשרות אחרת היא, שעל הכתר הייתה הערה שמסרה על גרסאות ומסורות שונות לגבי הפרשה במקום זה. אפשרות שלישית היא, שאת ההערה על המחלוקת במקום זה נטל קמחי מרשימה כלשהי המתייחסת לכתר ולא מגוף הכתר.³⁹

2.1.3 "ארור שכב עם אשת אביו" (דב' כז, כ)

קמחי מעיר במקום זה: "ב"כ יש כאן סתומה".

בפרשה זו ובבעיות הקשורות בה דן בהרחבה פנקובר, במאמרו על הרמב"ם וכתר ארם צובה.⁴⁰ נסקור כאן בקצרה את הידוע בעניין פרשה זו.

הרמב"ם בהלכות ספר תורה אינו מזכיר פרשה במקום זה, וכך נתקבל להלכה בקהילות ישראל. אולם מסורת זו היא תמוהה למדי, שהרי לפני כל אחד משאר ה"ארורים" בפרק זה יש רווח של פרשה סתומה. מבחינת התוכן אין כל קשר בין שני ה"ארורים" שהוצמדו פה יחדיו ("ארור מטה משפט" ו"ארור שכב עם אשת אביו"). הקושי ההגיגי במסורת זו והעובדה, שבכתב-יד רבים אחרים מצויה פרשה במקום זה, גרמו לשאלות הלכתיות והתלבטויות רבות במקום זה. ר' אליהו בן חיים (ראנ"ח), שחי בתורכיה במאה ה-16, מביא בשו"ת "מים עמוקים"⁴¹ שתי עדויות סותרות לגבי המצוי בכתר ארם צובה במקום זה.⁴² הוא מוסר שיש בידו "ספר מוגה, הגהתיז על פי ספר שהיה ביד איש חכם, אשר הגיהו מספר בן אשר שבחל"פ", ובספר זה "יש שם פרש' סתומה כמו בשאר הארורים". מאידך גיסא עומדת עדות שבעל-פה: "גם אמרו לי אחרים שראו ספר בן-אשר שבחל"פ שאין שם פרשה".

כשאנו באים לבחון שתי עדויות אלו, עומדות שתי אפשרויות: ייתכן, שאחת מן העדויות מוטעית, ואז עלינו לשקול איזו היא העדות הנכונה ואיזו שגויה. תיתכן גם אפשרות שונה, שבכתר היה רווח קטן במקום זה, ונחלקו הרואים אם רווח זה נחשב לפרשה או שאינו נחשב.

אם נצרף את עדותו של קמחי אל שאר העדויות על פרשיות הכתר, נראה, שהאפשרות השנייה שהבאנו מסתברת יותר. קמחי מעיד על פרשה סתומה בכתר במקום זה. אך כנגד עדותו עומדת הרשימה שערך הרב עטיה לבקשתו של קאסוטו. רשימה זו היא תוצאת השוואה מפורטת בין הרמב"ם ובין הכתר; ומהעובדה שלא צוין בה דבר לגבי מקום זה נראה, שלדעת הרב עטיה יש התאמה בין הכתר ובין פסק הרמב"ם במקום זה.

39. פחות מכול נראית האפשרות, שקמחי עצמו בדק כתב-יד שונים במקום זה.

40. פנקובר, הרמב"ם והכתר, עמ' 81-87.

41. ברלין תקל"ח, השאלה השישית והשביעית שבתוך שאלה עח.

42. המשיב מסתמך על המסורת, שהרמב"ם פסק על פי כתר ארם צובה, ומסקנתו ההלכתית היא, שניתן להכריע את הספק בדעת הרמב"ם באמצעות בדיקת הכתר, מקורו של הרמב"ם.

הסתירה בין העדויות שהביא ראנ"ח ממשיכה אפוא גם בעדויות שנודעו לנו זה מקרוב. מסתבר שבמקום זה היה בכתר רווח קטן, שעורר ספק אם הוא נחשב לפרשה, והוא הסיבה לעדויות הסותרות.⁴³

אם אמנם כך הדבר, יש להעלות שיקול נוסף: מנהג מקובל בין סופרי כתבי-היד, שכאשר מזדמנות פרשיות סמוכות הפותחות באותה מלה, תיכתבנה המלים הזהות הפותחות את הפרשיות זו תחת זו. מנהג זה הוא הבסיס להיווצרותן של צורות של "שירה" במקומות שבהם רווח של פרשה סתומה מפריד בין אבריה של רשימה, כגון ברשימת עשרת בני המן (אסתר ט, ו-ט) וכגון בעניין שללו של דוד (שמואל א ל, כו-לא).⁴⁴ גם בכתר היה מצב דומה במקום אחר בתורה: קמחי מעיר לגבי עשרת הדיברות שבספר שמות: "ב"כ כל לא זת"ז [= זה תחת זה]".

הסופר עשוי לצמצם את רווח הפרשה עד למאוד כדי לכתוב את המלים הפותחות זו תחת זו. גם בפרשה הנדונה כאן ייתכן שאירעה תופעה כזאת. על פי רוחב עמודות הכתר נראה שכך הייתה צורת הכתיבה של דברים כז, טו-כ:

טז	ואמרו אמן	ארור
	מקלה אביו ואמו ואמר כל	
יז	העם אמן	ארור
	מסיג גבול רעהו ואמר כל	
יח	העם אמן	ארור
	משגה עור בדרך ואמר כל	
יט	העם אמן	ארור
	מטה משפט גר יתום ואלמנה	
כ	ואמר כל העם אמן	ארור
	שכב עם אשת אביו כי גלה	

פסוק יט ("ארור מטה משפט"), הנמצא לפני הפרשה הנדונה, ארוך יותר מקודמיו. הסופר יכול אמנם להתחיל את הפסוק הבא בשורה הבאה לאחר רווח, אולם אם הוא מעוניין להמשיך ולכתוב באותה דרך שנהג בפסוקים הקודמים הוא אנוס לצמצם את הרווח שלפני המלה ארור שבפסוק כ. על פי שיקול זה יש סבירות גבוהה, שסופר הכתר התכוון במקום זה לציין פרשה סתומה, בניגוד לפסק הרמב"ם כאן.

43. פנקובר (הרמב"ם והכתר, הערה 72) מעלה אפשרות זו, שרווח קטן של פרשה הוא שגרם למחלוקת בין העדויות השונות. לאור הנתונים החדשים, זוהי עתה האפשרות המסתברת ביותר.

44. ראה ברויאר, כתר, עמ' 149 ואילך; עופר, ספר התמיד. מצב דומה בכ"י לניג'רד (B19^A) בין שני "לא תחמד" שבעשרת הדיברות (שמות כ, יג) גרס לקאסוטו להסתפק אם הסופר נתכוון לסמן פרשה באותו מקום. ראה עופר, קאסוטו, עמ' 326-327.

2.1.4 שאר הפרשיות בתורה⁴⁵

בחלק התורה של תנ"ך-קמחי מצויות עוד מספר הערות על צורת הפרשיות בכתר. בספר בראשית העיר קמחי באקראי על מספר פרשיות שצורתן שונה מן הצורות הנפוצות של פרשה פתוחה ופרשה סתומה. במספר מקומות נוספים שקמחי העיר בהם על צורתן של הפרשיות יש עדויות על ספקות שנתעוררו במהלך הדורות לגבי פסק הרמב"ם בצורת הפרשה. מסתבר, שקמחי ידע על ספקות אלו, ועל כן ציין את המצוי בכתר באותם מקומות.⁴⁶ כן העיר קמחי על צורות הכתיבה של שירת הים ושל שירת האזינו. להלן הערות קמחי בקשר לפרשיות התורה בכתר:

מס'	המקום	מלים ראשונות	הערת קמחי ⁴⁷
1.	בראשית י', כא	ולשם ילד	סב"ה
2.	יא, א	ויהי כל הארץ	מ"ש ושש"פ
3.	טו, א	אחר הדברים	ב"כ פתוח מצד ימין ג"כ מעט. מזה נראה שזה ב"כ סתומה ⁴⁸
4.	יו, ט	ויאמר אלקים	גם ב"כ ליי"פ ⁴⁹
5.	מו, כח	ואת יהודה	סב"ה
6.	ח, א	ויאמר ה'	בכלי"פ ⁵⁰
7.	טו, א	אז ישיר משה	נשלם בס"ש (= בסוף שיטה) ושש"פ
8.	טו, כ	ותקח מרים	שש"פ
9.	כה, יד	וכי תמכרו ממכר	בכלי"פ ⁵¹
10.	לב, א	האזינו השמים	ב"כ נשלם באמ"ש (= באמצע שיטה) והשירה נכתבה בשבעה וששים שיטות ⁵²
11.	לב, מד	ויבא משה	(על המלים "וכפר אדמתו עמו" שבסוף פס' מג:) כן נשלם בס"ש (= בסוף שיטה) ושש"פ ב"כ

45. בשל חשיבותה של פרשת "כל חלב" (ויקרא ז, כב) במסורת הפרשיות של הרמב"ם ושל הכתר ראוי להעיר עליה בפירושו. בפרשה זו דברי הרמב"ם אינם מתאימים למה שידוע על הכתר וראה עופר, קאסוטו, עמ' 328-330. בדפוס של תנ"ך-קמחי לא מופיעה פרשה במקום זה, ובפסוק כח בסמוך מודפס סימן של פרשה פתוחה. קמחי לא העיר דבר במקום זה. אין אנו יודעים אם בדק בעקיבות את פרשיות התורה, ועל כן קשה לייחס משקל כלשהו לשתיקתו זו.

46. ייתכן מאוד, שעדויות על המצוי בפרשיות אלו בכתר היו כלולות ברשימות כלשהן שקמחי עבד על פיהן בחלב, בדומה לשימושו ברשימת "מאורות נתן" ואולי אף ברשימת הרב סתהון העוסקת בכתיב הכתר.

47. ראה הסבר סימניו של קמחי בסעיף 2.2.1.
48. המלה נראה נוספה מעל השורה.
49. במקום זה יש דריש מעות בדברי הרמב"ם. ראה הגהות מיימוניות, פ"ח מהלכות ס"ת אות ב; לוינגר, תיקון ס"ת, עמ' רנד.
50. על מקום זה ראה דיונו של פנקובר, הרמב"ם והכתר, עמ' 65-74.
51. גם לגבי מקום זה נתעוררו ספקות. עיין הגהות מיימוניות, פ"ח מהלכות ס"ת אות ח ואות ו; לוינגר, תיקון ס"ת, עמ' רנה.
52. קמחי מתאר גם את השורות החריגות שבשירת האזינו, אך תיאורו מסובך ואינו מדויק לגמרי.

2.2 פרשיות הנביאים והכתובים

2.2.1 שיטת עבודתו של קמחי בסימון הפרשיות

אחת המטרות העיקריות של שליחותו של קמחי לארם צובה הייתה לרשום את הפרשיות הפתוחות והסתומות שבספרי נביאים וכתובים. בספר "עמודי שש"⁵³ מוגדרת מטרת השליחות:

תנ"ך... להעתיק עליו מהכתר תורה מתחילה ועד סוף, לידע כמה ספיקות שהיו לו והנצרך לכתובת הכתובים הפתוחות והסתומות והפסקות שבין פרשה לפרשה והפסוקים איך נכתבו כשירה.

ובמקום אחר: "להעתיק גם איך כתובים נכתב בשירה".⁵⁴ וכך גם בכתב השליחות הארוך: "להעתיק מהספר הנ"ל כל פתוחות וסתומות ומלאים וחסרים ואותיות העקומות והלפופות ורבתות וזעירותות".⁵⁵

כדי למלא שליחות זו סימן קמחי באופן שיטתי בתנ"ך שהיה בידו את כל הפרשיות הפתוחות והסתומות בנביאים ובכתובים. קמחי התייחס לא רק לסוג הפרשה אלא גם לצורתה, שהרי שלוש צורות מצויות בכתר לפרשה פתוחה ושלוש לפרשה סתומה. להלן תרשים המדגים את הצורות השונות של הפרשיות ואת דרך הסימון שקמחי נקט:

מס'	צורת הפרשה	סימון	הסבר
1.	*****	פ או בכ"פ	בכתר פתוחה; הצורה הרגילה של פרשה פתוחה

2.	*****	ש"פ	שיטה שלמה פנויה; גם צורה זו נחשבת לפרשה פתוחה

3.	*****	משוש"פ	מחצית שיטה ושיטה שלמה פנויה; זו צורתה השלישית של פרשה פתוחה ⁵⁶

4.	****	ס או בכ"ס	בכתר סתומה; זו הצורה הרגילה של פרשה סתומה

53. בויארסקי, עמודי שש, חלק ב, שער ספר תורה, סעיף יב (תצלום עמוד זה מספר עמודי שש מובא אצל אלוני, העתקי הכתר, עמ' 203).

54. בויארסקי, עמודי שש, חלק א, דף א ע"ב (תצלום אצל אלוני, שם, עמ' 202).

55. ילין, אבותינו, עמ' שס.

56. לפעמים קמחי מציין אאוש"פ [= אות אחת ושיטה שלמה פנויה] או באוש"פ [= ב' אותיות ושיטה שלמה פנויה] לציון הגודל המדויק של הרווח בשיטה שלפני השיטה הריקה.

57. גם זו צורה הנחשבת לפרשה סתומה: 57.	סב"ה	*****
רווח בסוף שיטה ובתחילת השיטה שאחריה.		*****
זו הצורה השלישית של פרשה סתומה.	פ"א	*****
הפרשה הקודמת נסתיימה בסוף השיטה,		*****
והפרשה הבאה מתחילה לאחר רווח		*****

בספרי נביאים לא הודפסו בתנ"ך שהיה בידי קמחי סימני פרשיות פתוחות וסתומות, אך רש"ש הוסיף בכתב יד את האותיות פ, ס על פי מסורת פרשיות שהייתה בידו, 58 ומסורת זו שונה במקרים רבים ממסורת הכתר. קמחי מתייחס לסימונו של רש"ש. לעתים הוא קובע שהמצב בכתר זהה למה שרשם רש"ש, ובמקרים אלו הוא מסמן כן על יד סימונו של רש"ש. לעתים קמחי מעיר על צורת הפרשה שהייתה בכתר, כגון פרשה סתומה שקמחי מעיר עליה סב"ה לציין את צורתה (צורה מס' 5). כאשר סוג הפרשה בכתר שונה מזה שהיה רשום בתנ"ך, קמחי רושם הערה על סוג הפרשה בכתר, ולעתים – כשצורת הפרשה איננה הצורה הנפוצה – גם על צורתה. אם סימן רש"ש פרשה כלשהי וקמחי ראה שבכתר לא הייתה פרשה באותו מקום, הוא מעיר על כך ורושם בכלי"פ (= בכתר לית פרשה). 59

עבודה זו של סימון הפרשיות היא מסובכת ומורכבת, וקמחי לא הצליח לבצעה בצורה מושלמת. בבדיקה שערכתי בכל חלקי הכתר הקיימים כיום מצאתי 44 מקומות שקמחי טעה בהם בסימון הפרשה. פרשיות אלו הן כ-2% מכלל הפרשיות בחלק שנבדק. שיעור כזה של טעויות מצביע כנראה על כך, שקמחי לא חזר ובדק בשיטתיות את סימוניו כדי לתקן טעויות שנפלו בהם. יש להדגיש ששיעור כזה של

57. אינני יודע מה פירושם של ראשי התיבות שקמחי השתמש בהם. אולי "סתומה בשתי השיטות". בשופטים ט, מב פירש קמחי את כוונתו בסימון זה: "היינו חצי ש'יטה] בסוף הע'מוד] וח"ש בראש ע' פנויות". אך קמחי לא פירש את ראשי התיבות. כמו כן איני יודע מהם ראשי התיבות פ"א שבצורה 6.

58. רש"ש התייחס בסימוניו לשתי מסורות של פרשיות נביאים. מסורות אלו קרובות למדי זו לזו, ובמקום שיש ביניהן הבדל, ציין זאת רש"ש במפורש. את אחת המסורות מכנה רש"ש הגהות, ומצאתי שהיא הרשימה שכותרתה "פתוחות וסתומות וחסרות ויתרות על נביאים עפ"י דעת הגאון רשכבהג"ל [= רבם של כל בני הגולה] רבינו אלי' מוילנא זצוקלה"ה". רשימה זו חיבר ר' יוסף זונדל מסלאנט (ריבלין, יוסף זונדל, עמ' קמו), ותצלומה מצוי בידי. היא פורסמה כנספח למהדורתו החדשה של הספר (משנת תשמ"ג). את המסורת השנייה מכנה רש"ש מ"ק, ולא הצלחתי לזהותה. יש להעיר עוד, שמסורת הפרשיות של מגילות נביאים רבות המצויות כיום בבתי-הכנסת בארץ קרובה למסורות אלו. נציין עוד, כי מסורת פרשיות אחרת עומדת ביסוד מהדורת תנ"ך קורן. זוהי מסורת אקלקטית שקבע ר' פסח פינפער בספרו "מסורת התורה והנביאים" (וילנא תרס"ו), על פי עשרות כתבי-יד ומגילות נביאים שבדק.

59. רק בדפים בודדים בספר עמוס נהג קמחי בדרך שונה: הוא מחק את סימוניו של רש"ש, וכתב במקומם את צורת הפרשיות בכתר.

טעויות הוא שיעור נמוך למדי בעבודה שכזאת. כל מי שהתנסה בעבודה מסוג זה יודע שכמעט אי אפשר להימנע מטעויות בלא בדיקה חוזרת ונשנית.

רוב הטעויות הן מסוג הדילוג: פרשה המצויה בכתר וקמחי לא סימנה, או פרשה המסומנת בתנ"ך-קמחי שאין לידה הערה כלשהי בכתב ידו של קמחי.⁶⁰ מיעוט הטעויות (עשרה מקרים) הן טעויות בסוג הפרשה (פתוחה במקום סתומה או להפך) או סימון לא מדויק של מקום הפרשה. בחלק מן המקרים (אחד-עשר מקרים) ייתכן שהפרשה לא צוינה משום שבכתר יש רווח קטן בלבד, ואולי סבר קמחי שאין ברווח זה כדי שיעור פרשה.

בנספח א מובאת רשימה מלאה של פרשיות הנביאים והכתובים בחלקים החסרים מן הכתר על פי רשימותיו של קמחי.⁶¹ בנספח ב מובאת רשימת הטעויות של קמחי בתיאור הפרשיות המצויות בכתר.

2.2.2 מידת האמינות של רשימת הפרשיות

בדיקת דיוק עבודתו של קמחי בחלקים הקיימים כיום בכתר מלמדת אותנו מהי מידת אמינותן של רשימות הפרשיות של קמחי במקומות שהכתר לא נשתמר בהם. יש לזכור, כי זו היא העדות היחידה הקיימת לגבי פרשיות הכתר במקומות אלו, ואי אפשר להסתייע בכתב-יד אחרים לשם כך, משום שמסורת הפרשיות היא ייחודית בכל כתב-יד של בעלי המסורה.

למרות עובדה זו ניתן להסתייע בכתב-יד שמסורת פרשיותיהם קרובה למסורת הכתר כדי לאתר מקומות שרשימותיו של קמחי "חשודות" ויש סיכוי שנפלה בהן טעות. הכוונה היא בעיקר למקומות שמופיעה בהם פרשה בכתב-היד הקרובים, ואילו קמחי לא העיר כלום לגבי המצוי בכתר באותו מקום. רשימת מקומות אלו מובאת להלן בנספח ג. בנביאים השתמשנו בכתב-יד ל, ק, ובכתובים בכתב-יד ל, קמ.⁶² יש להעיר במיוחד על המצוי ברשימות קמחי במגילת איכה. על פי מנהג כתב-היד הקרובים לכתר מופיע רווח של פרשה סתומה בין כל פסוק ופסוק בארבעת הפרקים הראשונים של המגילה. מרשימותיו של קמחי עולה, שזה היה גם מנהג הכתר, אולם בשמונה פסוקים במגילה קמחי אינו מסמן רווח של פרשה. אין "היגיון"

60. מנהגו של קמחי הוא להתייחס לכל סימון של רש"ש, ומשום כך במקום שלא העיר כלום הרי זו סטייה משיטתו, גם אם המצב בכתר וזה למה שמצוין בתנ"ך.

61. ד' יצחקי וי"י שטינגל בדקו את תנ"ך-קמחי ושהיה בידי מר חיים ילין ופרסמו את פרשיות הכתובים במאמרם "בן אשר והתנ"ך של רש"ש ילין", צפנות – רבעון תורני, ח (תמוז תש"ן), עמ' סז-עג, ואת פרשיות הנביאים והמגילות בקונטרס "בן אשר שמוזכר ברמב"ם" (בני-ברק תשמ"ח). רשימותיהם לוקות בטעויות ובאי-דיוקים.

62. מהשוואת פרשיות הכתר אל כתב-היד ל ו-קמ עולה, שמסורתו של קמ קרובה לכתר הרבה יותר מזו של ל.

בהעדר פרשה במקומות אלו דווקא, וקשה להניח שלא הייתה בכתר פרשה במקומות אלו. העובדה שקמחי אינו מעיד במפורש על העדר פרשה במקומות אלו מחזקת את הסברה, שאין פה אלא דילוג של קמחי.⁶³

2.2.3 מגילות נביאים שנכתבו על פי תנ"ך-קמחי

בשני בתי-כנסיות בירושלים מצויות מגילות נביאים שנכתבו על פי הנתונים שהובאו מארם צובה על ידי קמחי. בבית-הכנסת שברחוב השל"ה בשכונת שערי חסד מצויה סדרה שלמה של כל מגילות הנביאים (חוץ מתרי"עשר) הכתובות בהתאם לתנ"ך-קמחי, ובבית-כנסת הגר"א מצויות שתי מגילות נביאים – יחזקאל ותרי"עשר – המתאימות בפרשיותיהן לתנ"ך-קמחי.⁶⁴ לדברי יודעי דבר, מקורן של המגילות מבית-הכנסת ברחוב השל"ה הוא בבית-הכנסת מנחם ציון שבחורבת רבי יהודה החסיד, והן נכתבו בהשגחת רבה של ירושלים, הרב שמואל סלאנט.⁶⁵ במקומות שקמחי שגה בסימון פרשיות הכתר עברה הטעות גם לאותן מגילות, והדבר מוכיח שהמקור להן הוא אמנם תנ"ך-קמחי. כותבי המגילות הקפידו ככל הנראה גם להתאים את הכתיב לכתיב הכתר במקומות שקמחי העיר על כתיב הכתר.⁶⁶

3. השליחות לארם צובה והרמויות הקשורות בה

3.1 ר' שלום שכנא בן ר' נפתלי ילין היה "בעל מגיה" בעיירה סקידל שבליטא. הוא נולד בשנת תק"ן (1790), ונפטר בשנת תרל"ד (1874).⁶⁷ הוא השתייך למשפחת רבנים, אך מומחיותו הייתה בתחום המסורה, והוא מעיד על עצמו ש"רוב חידושי הם במסורת ובהגות נביאים במסורות אשר גלאו הראשונים לבארם".⁶⁸ בשנת תרט"ז (1855) החל

63. בהכנת מהדורת מקרא שפרשיותיה מבוססות על הכתר ראוי להשלים פרשיות אלו על פי שאר כתבי-היד הקרובים.

64. מגילות נביאים אלו צולמו ביומתי, ותצלומיהן מצויים במכון לתצלומי כתבי-יד עבריים בבית-הספרים הלאומי בירושלים. סימני הסרטים במכון הם ס' 44017, ס' 44018.

65. הסופר יעקב יששכר טשינגל מבני-ברק ושהיה הראשון שעמד על התאמת פרשיות המגילות הנ"ל לפרשיות הכתר) כתב אלי במכתבו מיום כג באלול תשמ"ז: "שם של הסופר שכתב נביאים אלו לא ידוע לי, אך עד כמה שהצלחתי לשמוע שמיחסים אותם לוולקומיר סופר, סופר שהיה בזמנו של ר' שמואל סלאנט, והם נרכשו בזמנו מבית-כנסת של העיר העתיקה בירושלים לפני שנים רבות – על פי שיחה עם הסופר [סת"ם] זילברמן... שהיה אצלי".

66. בדקתי באופן מדגמי את המגילות שבבית-הכנסת ברחוב השל"ה, ומצאתי שהן מתאימות להערות הכתיב שבתנ"ך-קמחי. המגילות מבית-כנסת הגר"א מתאימות לתנ"ך-קמחי בפרשיותיהן אך לא בכתיבן.

67. ילין, אבותינו, עמ' שסב; אלוני, העתקי הכתר, עמ' 198.

68. א"ל יעלין, שו"ת קול אריה, וילנא תרל"ב, סימן א.

בהכנות לעלייתו לארץ-ישראל,⁶⁹ ובדרכו לשם הגיה את ספרי התורה בקהילות שעבר בהן. הרבנים סייעו בידו והכריזו, שספרי תורה שלא יימסרו לידו להגהה ייפסלו.⁷⁰

בנו של ר' שלום שכנא, ר' אריה ליב ילין, היה רב בבילסק, והתפרסם בחידושי "יפה עינים", שהודפסו בש"ס וילנה. בין האב ובנו התקיים קשר מכתבים רצוף.⁷¹ עיקר מטרת נסיעתו של ר' שלום שכנא לארץ הייתה לבדוק את כתר ארם צובה, להגיה על פיו את התנ"ך ולפתור על פיו את ספקותיו. וכך הוא אומר במכתבו לבנו:

והנה עתה כי פני מועדות ליסע לאה"ק בעז"ה לשלום והנה שם בארם צובה נמצא תנ"ך א' אחד כתוב על קלף עם מסורות אשר הגיהו בן אשר ימים רבים, אשר סמך עליו הרמב"ם ז"ל בכתובת ס"ת שלו כמבואר שם בהלכות ס"ת פ"ח הלכה ד. וכל מגמתי בעז"ה להשיגו ולהאיר עיני בהתרת הספיקות אשר נסתפקו בהם כל גדולי המחברים בענייני הגהות ומסורות. ואולי יזכני ה' להגי' ממנו תנ"ך א' אחד עם המס' ורה] ואשלח לך למנה אי"ה. ואולי יזכני גם להדפיסו ולהאיר כל עיני הגולה בתנ"ך מוגה. ואז אדע כי כוונתי למטרת האמת בהגהתי.⁷²

ר' שלום שכנא הגיע לארץ בשנת תרי"ח (1858) או אולי אף קודם לכן,⁷³ והתיישב בירושלים. בהיותו בירושלים המשיך בהכנותיו לנסיעה לארם צובה. תכניתו הייתה לבסוע לארם צובה עם אחד מבניו, שיעזור לו במלאכת ההגהה.

3.2 "מאורות נתן" לר' יעקב ספיר

באותה תקופה אנו יודעים על שליחות נוספת מירושלים לארם צובה במטרה לברר את נוסח הכתר. שליחות זו קשורה בר' יעקב ספיר. הלה מספר בספרו "אבן ספיר",⁷⁴

69. הספר "מצפה אריה" של ר' אריה ליב בן ר' שלום שכנא ילין נדפס בשנת תרס"ו (1855); ראה זיסקינד, יפה עינים, עמ' 40. תכף להדפסו נשלח לר' שלום שכנא, ובמכתב תשובתו (שנדפס בספר "קול אריה", סימן א) ר' שלום שכנא מספר על הכנותיו לנסיעה לארץ-ישראל.

70. תדהר, חלוצי הישוב, כרך 5, עמ' 2182.

71. חלק מהמכתבים מצויים כיום בידי בני משפחת ילין בארץ.

72. קול אריה, סימן א. לא ידוע לי, כיצד הגיעה השמועה על כתר ארם צובה לליטא. מכל מקום, ר' שלום שכנא רואה את ייחוסו של הכתר לבן-אשר כעובדה ברורה.

73. בין רשימותיו של ר' שלום שכנא מצאתי טיוטה של שטר בכתב ידו, ובו מופיעים התאריך טו במרחשון תרי"ז (1856) והמקום ירושלים. תדהר (חלוצי הישוב, כרך 5, עמ' 2182) ואחרים בעקבותיו מציגים את שנת 1858 כשנת בוואו של ר' שלום שכנא לארץ. כך גם זיסקינד, יפה עינים, עמ' 16. אך בשיחה בעל-פה אמרה לי גב' זיסקינד כי ר' שלום שכנא הגיע לארץ עוד לפני שנה זו.

74. ספיר, אבן ספיר, דף יב ע"א וע"ב ודף יט ע"ב.

ששליח בשם ר' יעקב זאב היה בארם צובה, ובחזרתו תיאר את כתר ארם צובה ואף העתיק את הקולופון שבסופו. ספיר שלח בידו רשימת שאלות שהופנתה לרב מנשה סתהון, איש ארם צובה. על שליחות זו אנו שומעים גם בעיתון "הלבנון".⁷⁵ רשימת השאלות והתשובות נערכה בידי ספיר, וכונתה בשם "מאורות נתן".⁷⁶ זמנה של שליחות זו הוא ככל הנראה בשנת תרט"ו (1855), ומכל מקום לפני שנת תרי"ט (1859).⁷⁷ אין ספק שיש קשר בין פעולותיו של ספיר ובין אלו של רש"ש, שהרי שניהם פעלו ביישוב האשכנזי הקטן של ירושלים ובאותה תקופה.

3.3 שליחות רבני ירושלים

זמן לא רב לאחר שהגיע ר' שלום שכנא לירושלים כבר היו בידיו כתבי שליחות חתומים בידי חשובי הרבנים בירושלים ומופנים לקהילת ארם צובה.

75. הלבנון, כתר תורה. ראה תיאור השליחות שם, עמ' 16. שם הכותב אינו מפורש. כנראה נכתבו הדברים בידי יחיאל ברי"ל, המוציא לאור של "הלבנון", שהיה חתנו של ר' יעקב ספיר וראה ספיר, אבן ספיר, דף יב ע"א בהערה, המזכיר את המאמרים בעיתון "הלבנון".
בין המסופר בספר "אבן ספיר" ובין המסופר בעיתון "הלבנון" יש אי-התאמות קלות: ספיר מייחס לעצמו את האחריות לשליחות, ואילו בעיתון "הלבנון" אין ספיר נזכר כלל, וגאמר שהשליחות נעשתה בהשתדלותו של ר' יעקב ברלין. על פי ספיר, השליח ר' יעקב זאב הוא שהעתיק את כתב ההקדשה שבסוף הכתר והוא שתיאר את הכתר ואת מקומו. בעיתון "הלבנון" הדברים מיוחסים לרב מנשה סתהון. מכל מקום, שני המקורות מודים שהרב סתהון הוא שהשיב על השאלות בענייני המסורה שנשלחו לארם צובה. בהשוואת שני המקורות נראה לי שגרסתו של ספיר, שהיא עדות מכילי ראשון, מדויקת ואמינה יותר. גושן (מאורות נתן, עמ' 55, הערה 7) ניסה ליישב את הסתירות, וזיהה את ר' יעקב זאב עם ר' יעקב ברלין; ואין לזכרם שחר, שהרי ר' יעקב זאב הוא השליח לארם צובה ואילו ר' יעקב ברלין הוא יוזם השליחות. הרב יעקב ברלין הוא "אשר לו יד גדול בדקדוק לשון הקודש" (הלבנון) והיה מורם של "המדקקים" הירושלמיים (תת"י, עמ' 246), ואילו על ר' יעקב זאב מעיד ספיר, כי "אין לו יד וידיעה בדקדוק ומסורות" (אבן ספיר, דף יב ע"ב, הערה 1).

ועתה (בשעת הגהה אחרונה) פורסמה בצפונות יד (סבת תשנ"ב, עמ' פב-פג) רשימתו המקורית של ר' יעקב זאב, שהיא המקור לתיאורים השונים בספר "אבן ספיר" ובעיתון "הלבנון".
76. מ' גושן-גוטשטיין הודיע ברבים את סיבה של רשימה זו (ראה גושן, מאורות נתן). השאלות השייכות לספרי בראשית ושמות פורסמו בהמשכים בעיתון "הלבנון" בשנת תרכ"ג (ראה גושן, שם).
77. לפרטם מלא של הרשימה ולהשוואה למקורות מקבילים ראה זר, מאורות נתן.
לגבי תאריך הנסיעה של ר' יעקב זאב אנו מוצאים תאריכים סותרים: על כתב-היד של "מאורות נתן" מופיע התאריך "שנת תורח" (= תרס"ו, 1855). בספר "אבן ספיר", שנדפס בשנת תרכ"ו (1866), מסופר שהשליחות הייתה "לפני שב ע שנים" או "לפני תש ע שנים" (דף יב ע"א ודף יט ע"ב).

מכל מקום, ר' יעקב ברלין, שבהשפעתו יצאה השליחות לפועל, הגיע לירושלים רק בשנת תרט"ו (1855); ראה תת"י, חלק ג, עמ' 246 בהערה. ר' יעקב ספיר יצא מירושלים בשנת תרי"ט (1859) לשליחות בת ארבע שנים; ומכאן שנסיעתו של ר' יעקב זאב הייתה בין שני תאריכים אלו.

יצחק יעקב ילין, נכדו של ר' שלום שכנא, פרסם את נוסח אחד מכתבי השליחות.⁷⁸ זהו מכתב המפרט באריכות את חשיבות הגהת התנ"ך על פי כתר ארם צובה לצורך קביעת נוסח מדויק והכרעה בספקות שנתעוררו. המכתב כולל שבחים רבים לר' שלום שכנא, ומודגשת מומחיותו בשטח המסורה. בהמשך מתבקשים רבני ארם צובה לקבל בסבר פנים יפות את ר' שלום שכנא ואת בנו הנלווה אליו, ולהעמיד לרשותם את הכתר לצורך עבודת ההגהה שלהם.

תכניתו של רש"ש הייתה לשהות בארם צובה "שנה תמימה ויותר". המטרה הייתה כפולה: ראשית, "להעתיק מהספר הג"ל כל פתוחות וסתומות ומלאים וחסרים ואותיות העקומות והלפופות ורבות וזעירות... כדי לזכות בספר כשר"; שנית, "להגיה ממנו גם הנקודות והטעמים והמסורות... ונזכה להדפיסו מקצתו או כולו". תכנית זו, אילו יצאה אל הפועל, הייתה יכולה להניב תיאור מקיף ומפורט של הכתר ומסורתו.

המכתב הוא בכתב ידו של ר' שלום שכנא. הוא אינו חתום ואין בו תאריך, ומכאן שאינו המכתב המקורי אלא העתק שלו.⁷⁹

78. ילין, אבותינו, עמ' שנט-שסא. כתב-היד היה ברשות משפחת ילין ונמסר לאחרונה למכון בן-צבי. לאחר מסירת מאמר זה לדפוס פורסמו שני כתבי השליחות במאמרו של ד' יצחקי ויי' טשינגל "בן אשר והתנ"ך של רבי שלום שכנא ילין (כ)", צפונות י (טבת תשנ"א), עמ' סח-עג. הובא שם גם תצלום של כתב השליחות הקצר.

מעיון בכתב-היד של כתב השליחות הארוך עולה, כי הנוסח שהדפיס ילין קטוע בסופו. המשכו מצוי בכתב-היד מעבר לדף: "אמנם כי הנה ידוע גודל הדחק והלחץ של ישיבת אה"ק ובפרט עה"ק הלזו שקשה ישיבתה מחמת גודל יוקר הדירות וכל מידי דחין (ז) ההכרחיים כל פרסה נחשב לנו לחשבון גדול. ע"כ אין ידינו משגת להוציא לפועל הענין הזה, כי נצרך ע"ז להוציא ערך מאה ר"כ על הוצאות הדרך וההגהה של כל התנ"ך יתארך ארך שנה תמימה ויותר, כי יצטרך להג"י ממנו גם הנקודות והטעמים והמסורות. ע"כ ראוי ונכון להתעורר ע"ז גדיבי אנשי חו"ל הגבירים והנגידים, ולקבץ המאה ר"כ הג"ל ולשלוח לפה עה"ק בכדי שנוכל להוציא לאור מאוינו וליכות לכל אחינו בני הגולה, ואם יגמור ה' הטוב בעדינו להוציא לאור מחשבתינו הטובה ונזכה להדפיסו מקצתו או כולו או יורשם בהתחלת הספר שהוא שמות כל המתנדבים לזה לזכרון לטוב להם בזה ובבא".

יצחקי וטשינגל תיקנו במאמרם כמה שיבושי דפוס שנפלו בפרסום כתב השליחות בספר אבותינו, אך לא התייחסו להמשך כתב השליחות שמעבר לדף.

79. אלוני (העתקי הכתר, הערה 39) מציין, שלא הצליח לראות את כתב השליחות במקורו. הוא משער (שם, עמ' 199), כי כתב-היד שפרסם ילין הוא סיכום של המכתב המקורי, וכי רש"ש עצמו הוא שהכין סיכום זה. ואין דעתו נראית לי. ראשית, אין להניח שר' שלום שכנא יכנה את עצמו בתואר כבוד ויעניק לעצמו שבחים רבים כל כך, כפי שאנו מוצאים בכתב שליחות זה. שנית, ר' שלום שכנא שמע על כתר ארם צובה עוד בהיותו בחוץ-לארץ, כפי שעולה ממכתבו לבנו שצוטט לעיל; ואילו בכתב השליחות נאמר, ששמעו של הכתר הגיע ליירושלים "זה מקרוב..." ע"י עוברים ושבים מהכא עה"ק תוב"ב להתם... ק' ארם צובה יצ"ו, והכוונה, כנראה, לשליחות הקשורה

3.4 כתב השליחות הקצר

מלבד כתב השליחות הארוך של ר' שלום שכנא מצוי כתב שליחות בנוסח קצר.⁸⁰ זהו מכתב המופנה לרב מנשה סתהון בארם צובה. על המכתב חתומים חמישה מחשובי הרבנים בירושלים, ספרדים ואשכנזים כאחד:⁸¹

א. הרב חיים נסים אבואלעפיה, שהיה "הראשון לציון", ראש רבני ירושלים בשנים תרי"ד-תרכ"א (1854-1861; תח"י, חלק ג, עמ' 279-281).

ב. הרב יוסף זונדל סלאנט, חי בשנים תקמ"ו-תרכ"ו (1786-1866; תח"י, ג, עמ' 220-221; ריבלין, יוסף זונדל).

ג. הרב שמואל סלאנט - חתנו של ר' יוסף זונדל סלאנט - חי בשנים תקע"ז-תרס"ט (1816-1909), ולימים היה רבה הראשי של ירושלים (תח"י, ג, עמ' 273).

ד. הרב יעקב ברלין, אביו של הנצי"ב מוואלוז'ין, נפטר בשנת תרכ"ח (1868). התגורר ב"חורבה", והיה "רבי המדקדקים" (תח"י, ג, עמ' 246).

ה. הרב חי רפאל ידידיא אבואלעפיה, חי בשנים תקס"ז-תרכ"ט (1807-1869) ועמד בראש בית-הכנסת הספרדי "בית אל" (תח"י, ג, עמ' 296-297).

המכתב נכתב "ביום עש"ק, ל"ח למב"י [למניין בני ישראל, כלומר ל"ח לעומר], הר קדשי לפ"ק [=כ"ג באייר תרי"ט, 1859]". הוא מזכיר מכתב ארוך ומפורט שקדם לו, ופונה לרב מנשה סתהון בבקשה לסייע בידי ר' שלום שכנא בעניין הגהת התנ"ך ולסייע גם לפרנסתו ולפרנסת בני ביתו שנותרו בירושלים. מובטח לרב סתהון - כך נאמר במכתב - שישבע נחת מן הפלפול עם ר' שלום שכנא בענייני מסורה ובענייני הלכה.

ביעקב ספיר ובקובץ "מאורות נתן" (ר' יעקב ברלין, מחותמי כתב השליחות של ר' שלום שכנא, היה גם מיוזמי השליחות הראשונה).

על טענתו של אלוני, כי "דק ארם הבקי במסורה יוכל לנסח מכתב מפורט שכזה", יש להשיב, שבין חותמי כתב השליחות הקצר מצויים שניים שנתפרסמו בבקאותם בדקדוק ובמסורה: על ר' יעקב ברלין מסופר, כי היה מורם של המדקדקים בירושלים; הוא שעורר את העניין בלימוד הדקדוק והמסורות, ובעקבותיו באו לירושלים התבצעה השליחות הראשונה (של ר' יעקב זאב) לארם צובה (הלבנון, עמ' 16; תח"י, ג, עמ' 246 הערה 5). גם ר' יוסף זונדל סלאנט נודע בבקאותיו בענייני דקדוק ומסורה, ואפשר ללמוד על כך מכתביו ומאגרותיו (ריבלין, יוסף זונדל, מכתב ט [עמ' לט], מכתב יא [עמ' מא], מכתב יד [עמ' מה-מו], קיצור כללים בדקדוק [עמ' סב-סה], רשימת פתוחות וסתומות [עמ' קמו; קמו; על רשימה זו ראה הערה 58 לעיל]).

קשה לקבוע אם נשלח המכתב לתעודתו. כמה פעמים מוזכר בו "הרב המוכ"ז", ומשמע שרש"ש התכוון לקחתו עמו בעת נסיעתו. מאידך גיסא, המכתב מסתיים בבקשת סיוע כספי כדי שתוכל הנסיעה לצאת אל הפועל. נראה, שהכותבים עצמם לא ידעו בעת הכנת המכתב איך ייפול דבר. כתב השליחות הקצר נמסר אף הוא למכון בן-צבי.

^{80.} ארבעת הראשונים מבין חמשת החותמים כאן חתמו גם על כתב השליחות של ר' יעקב ספיר, שיצא באותה השנה - תרי"ט (1859) - למסעו הראשון בארצות המזרח. ראה ספיר, אבן ספיר, דף א ע"ב.

הסברה המתקבלת ביותר על הדעת היא, שהמכתב המפורט שנזכר במכתב זה הוא הוא הנוסח שפרסם י"י ילין בספר "אבותינו". ואם כן, המכתב הארוך נכתב אף הוא בשנת תרי"ט (1859) או מעט קודם לה. על אף ההכנות המדוקדקות לנסיעה היא לא יצאה אל הפועל,⁸² וחמש שנים מאוחר יותר אנו שומעים על המשך ההכנות לנסיעה.

3.5 ההסכם בין ר' צבי הירש ובין תלמידו

בשנת תרכ"ד (1864) נחתם הסכם בין ר' צבי הירש, בנו של ר' שלום שכנא, ובין תלמידו.⁸³ ר' צבי הירש, שהיה סופר סת"ם, מתחייב בהסכם זה ללמד את הבחור דוד חי בן ר' בנימין את "מלאכת אומנות כתיבת סתו"ם" במשך שלוש שנים. ההסכם מפרט בפירוט רב את הנדרש מכל צד ואת הקנס שיוטל על מי שיפר את ההסכם. בין תנאי ההסכם ישנה התייחסות לתכנית הנסיעה לארם צובה:

רק זאת בפירוש הותנה, אם ירצה מוהר"ץ הנ"ל [= ר' צבי הירש ילין] לנסוע לאר"צ [לארם צובה] בענין הגהת התנ"ך הידוע מ"א [מבן אשר]... אזי לא יוכלו מוהר"ב ובנו לעכב עליו.

בהמשך מוזכרת האפשרות שהתלמיד ייסע עם מלמדו לארם צובה, ימשיך בלימודו גם במהלך הנסיעה, ואף ישתתף עם רבו בהגהת התנ"ך בארם צובה. בסוף השטר מופיעה הערה זו:

וזאת באנו לפרש מה שמבואר לעיל שרשות ביד מוהר"ץ הנ"ל לנסוע לאר"צ הוא דווקא אחר כלות משך שנה מיום דלמטה.

מן השטר הזה ניתן להסיק, שבשנת תרכ"ד (1864) הייתה תכנית הנסיעה לארם צובה תכנית ממשית. אין לדעת אם ר' צבי הירש התכוון בשלב זה לנסוע לארם צובה עם אביו, ר' שלום שכנא, או לבדו – בשליחות אביו. מכל מקום, בשעת כתיבת השטר טרם נקבע זמן הנסיעה, וברור היה שהיא לא תצא אל הפועל בתוך שנה לפחות.

3.6 נסיעתו של ר' משה יהושע קמחי

ר' שלום שכנא לא הצליח להגיע לארם צובה, כנראה מפאת גילו המופלג ומצב בריאותו. במקום לנסוע בעצמו הוא שלח לשליחות זו את חתנו ר' משה יהושע קמחי.

82. כך מעיד ילין, אבותינו, עמ' שסב. אפשר לאשש קביעה זו מתוך בדיקת כתביו של רש"ש ילין. עד כמה שהתאפשר לי לבדקם, אין בהם כל רמז לנתונים על הכתר שאינם מופיעים בתנ"ך-קמחי. במספר מקומות הוסיף רש"ש להערה שרשם בשולי מהדורת מקראות גדולות שלו את המצוי בכתר על פי מה שלמד מתנ"ך-קמחי. כל זאת מפרץ את דבריהם של י"י טשינגל וד' יצחקי (לעיל, הערה 61), שטענו לאחרונה שגם רש"ש ילין נסע לארם צובה.

83. הנוסח המלא של ההסכם מובא בנספח ז.

על עובדה זו מעידים י"י ילין בספר "אבותינו"⁸⁴ ורש"י בויארסקי.⁸⁵ בספרו "עמודי שש", שנדפס בשנת תרנ"א (1891), בויארסקי כותב:

ברם זכור לטוב התם והישר פעלו הרמ"י [= הרב משה יהושע] מביאלאסטאק אשר נדבה רוחו ליסע לארם צובה עם התנ"ך שנקד ומסר לו חותנו המרדוק הגדול בדורינו הרב ר' שכנה מסקידול להעתיק עליו מהכתר תורה מתחילה ועד סוף לידע כמה ספיקות שהי' לו והנצרך לכתובת הכתובים והפתוחות והסתומות והפסקות שבין פרשה לפרשה והפסוקים איך נכתבו כשירה... והתנ"ך נמצא בפעיה"ק [= בפה עיר הקודש] ומי שיש לו איזה דבר ספק לשאול או במסורת קו"ג [קטנה וגדולה] יבא במכתב להגאון הרב ר' שמואל סלאנט וימלא חפצו.

תנ"ך זה עצמו הוא שנתגלה עתה מחדש, ונפלה בחלקי הזכות לזהותו ולהצילו מגניזה ומאבדון. נתגלגלו הדברים ובינתיים אבד חלק מכתר ארם צובה, ורבתה חשיבות פעולתו של רש"י למחקר המסורה ולכתיבת ספרי נביאים וכתובים הלכה למעשה.

84. ילין, אבותינו, עמ' שסב.

85. על בויארסקי ראה דברי נ' אלוני, העתיקי הכתר, שעמד על חשיבות ספרו של בויארסקי לעניין כתר ארם צובה.

במקום אחר משתמע מדבריו של ר' שמואל שלום בויארסקי, כי הוא עצמו שלח שליח לארם צובה לשם העתקת פרטים על ספרי הכתובים. לדבריו "הרהבתי עוז ושלחתי מפה איש אחד לארם צובה להעתיק גם איך כתובים נכתב בשירה ובי"ה עלתה בידי וכתבתי גם הכתובים בקלף כדין וכדית" (ח"א, דף א ע"ב). מסתבר, שבויארסקי מייחס לעצמו כאן את האחריות לשליחותו של רמ"י קמחי, ואולי היה קשור באיזה דרך לשליחות זו. אלוני (שם, הערה 14) מסיק מדבריו אלו של בויארסקי, כי השליח הוא ר' שלום שכנא ילין עצמו. מסקנה זו ודאי איננה נכונה: רש"י היה מגיה חשוב בזכות עצמו ומבוגר בעשרות שנים מבויארסקי, ואין הדבר סביר שילך בשליחותו; בויארסקי אינו חתום על כתב השליחות שניתן לרש"י מרבני ירושלים; ובעיקר, רש"י לא נסע כלל לארם צובה בסופו של דבר! אולי רומז פה בויארסקי לשליחות נוספת כלשהי לארם צובה שלא נודע עליה ממקור אחר, אך אין הדבר מסתבר, שכן בויארסקי עצמו מספר במקום אחר את פרטי שליחותו של קמחי, ומסתבר שאלה הוא מכון גם בדבריו המובאים פה.